

**Impact
Factor
2.147**

ISSN 2349-638x

Reviewed International Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

**ISSUE-
IV**

Apr.

2016

Address

- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512
- (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

- aiirjpramod@gmail.com

Website

- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

अमरावती जिल्ह्यातील लिंगगुणोत्तराचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. किशोर ताकसांडे

सहा.प्राध्यापक

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुच्हा

सारांश :

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये अमरावती जिल्ह्यातील लिंगगुणोत्तराचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मागील काही दशकापासून दर हजार पुरुषाच्या प्रमाणात स्त्रियांचे प्रमाण कमी होत आहे असे आढळते. ही एक समस्या निर्माण झाली आहे. या समस्येच्या सोडवूनकीकरिता मागील दशकात जणजागरण व प्रशासकीय अमंलबजावणी होत आहे. त्याचे थोडेफार सकारात्मक परिणाम सुध्दा दिसत आहे. परंतू आणखी जास्त प्रमाणात जणजागरण व प्रशासकीय अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे.

प्रास्ताविक:

लोकसंख्या रचनेचा अभ्यास करतांना लोकसंख्येतील स्त्री—पुरुष प्रमाणाचा म्हणजेच लिंगगुणोत्तराचा म्हणजेच लिंगगुणोत्तराचा अभ्यास करणे कमप्राप्त ठरते कारण लोकसंख्येतील स्त्री—पुरुष प्रमाणाचा त्या प्रदेशातील सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीवर परिणाम झालेला दिसून येतो. या प्रमाणावर मुला मुलीचे विवाहाचे वय तसेच त्या प्रदेशातील श्रमशक्ती यावर परिणाम होतो.

फॅक्लीनच्या मते, एखाद्या प्रदेशातील लिंग गुणोत्तर हे त्या प्रदेशातील अर्थव्यवस्थेचा निर्देशांक असतो. त्याच प्रमाणे विविध लोकसंख्याशास्त्रीय घटकांवर लिंगगुणोत्तराचा परिणाम होतो. दर हजार पुरुषामागे असलेले स्त्रियांचे प्रमाण म्हणजे लिंग गुणोत्तर होय. ते पूढील सुत्राने काढतात.

$$\text{लिंगगुणोत्तर} = \frac{\text{एकद्या प्रदेशातील विशिष्ट काळातील एकूण स्त्रिया}}{\text{त्याच प्रदेशातील, त्याच काळातील एकूण पुरुष}}$$

उद्दिष्टे

१. अमरावती जिल्ह्यातील तालूका निहाय लिंगगुणोत्तर अभ्यास करणे.
२. महाराष्ट्र व अमरावती जिल्ह्यातील स्त्रियांची संख्या अभ्यासणे.
३. अमरावती जिल्ह्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील स्त्रियांची संख्या अभ्यासणे.

अभ्यास पध्दती : प्रस्तुत शोध निबंधाच्या संशोधनासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर केला आहे. शोध निबंधासाठी महाराष्ट्र जणगनना अहवाल, अमरावती जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन अहवाल यातील सांख्येकीय माहितीचा आधार घेतला आहे.

अभ्यास क्षेत्र:—

महाराष्ट्रातील अमरावती जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तरेला असून या जिल्ह्याच्या पूर्वेस व आग्नेयेस वर्धा जिल्हा आहे. दक्षिणेस व नैऋत्येस यवतमाळ जिल्हा आहे. पश्चिमेला अकोला जिल्हा आहे. तर उत्तरेस व इशान्येस मध्यप्रदेश राज्यातील बैतूल जिल्हा आहे. अमरावती जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार $20^{\circ}32'$. उत्तर ते $21^{\circ}46'$ उत्तर अक्षवृत्त आहे. तर रेखावृत्तीय विस्तार $76^{\circ}37'$ पूर्व ते $77^{\circ}27'$ पूर्व रेखावृत्त असा आहे. या जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 12212 चौ.की.मी. इतके असून या जिल्ह्याने महाराष्ट्र राज्याचा 3.96 टक्के भाग व्यापला आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार अमरावती जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 2444845 इतकी असून ज्यामध्ये ग्रामीण लोकसंख्या 64.06 टक्के व शहरी लोकसंख्या 35.94 टक्के आहे. एकूण लोकसंख्येमध्ये 1400667 पुरुष व 1044178 स्त्रिया आहेत. या जिल्ह्याचे हवामान मोसमी असून जून ते सप्टेंबर या काळात पाऊस पडतो. या जिल्ह्यामध्ये पूर्णा ही नदी वाहते. व वर्धा नदी जिल्ह्याच्या पूर्व सिमेवरून वाहते.

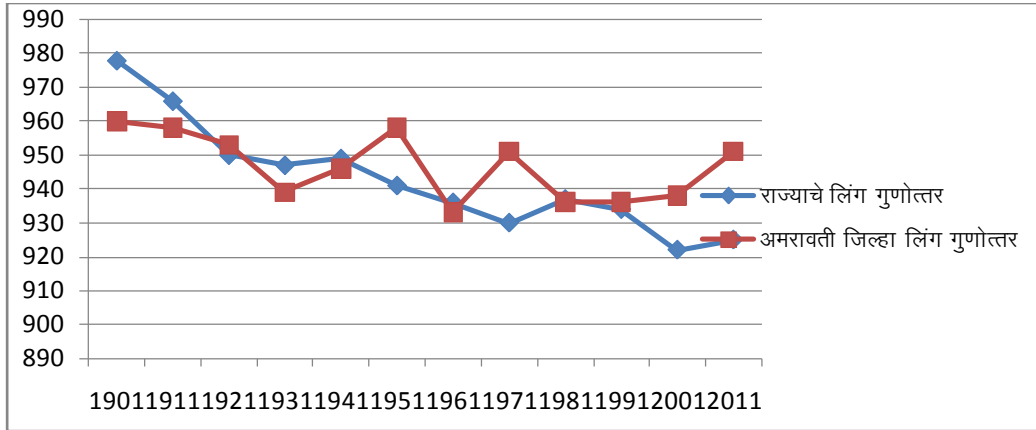
विषय विवेचन :-

महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर व अमरावती जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तर सारणी क्र. १ मध्ये दिलेली आहे. त्यावरून असे निदर्शनात येते की, 1951 पर्यंत अमरावती जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तर महाराष्ट्राच्या लिंग गुणोत्तरापेक्षा कमी राहिलेले आहे. 1901 मध्ये महाराष्ट्रामध्ये दर हजारी पुरुषामागे 976 इतके स्त्रियांचे प्रमाण होते तर अमरावती जिल्ह्यामध्ये 960 इतके स्त्रियांचे प्रमाण होते. 1981 ते 1991 पर्यंतच्या कालावधीत अमरावती जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण महाराष्ट्र राज्याच्या लिंग गुणोत्तर प्रमाणाशी मिळते जुळते आहे. 1991 नंतर अमरावती जिल्ह्याचे लिंगगुणोत्तर महाराष्ट्राच्या लिंग—गुणोत्तरापेक्षा वाढलेले दिसते. 1991 मध्ये महाराष्ट्रातील लिंगगुणोत्तर 938 इतके असून अमरावती जिल्ह्यातील लिंगगुणोत्तर 936 इतके आहे. 2001 मध्ये महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर 922 इतके आहे. तर अमरावती जिल्ह्यातील लिंगगुणोत्तर 936 इतके आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर 925 इतके आहे. तर अमरावती जिल्ह्याचे लिंग गुणोत्तर 941 इतके आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार अमरावती जिल्ह्यामध्ये दर हजारी पुरुषामागे महाराष्ट्राच्या सरासरी पेक्षा 26 स्त्रिया जास्त आहेत.

सारणी क्र. १ : राज्य व अमरावती जिल्ह्याचे लिंगगुणोत्तर

वर्ष	राज्याचे लिंग गुणोत्तर	अमरावती जिल्हा लिंग गुणोत्तर
१९०१	९७८	९६०
१९११	९६६	९५८
१९२१	९५०	९५३
१९३१	९४७	९३९
१९४१	९४९	९४६
१९५१	९४१	९५८
१९६१	९३६	९३३
१९७१	९३०	९५१
१९८१	९३७	९३६
१९९१	९३४	९३६
२००१	९२२	९३८
२०११	९२५	९५१

राज्य व अमरावती जिल्ह्याचे लिंगगुणोत्तर

अमरावती जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तर

अमरावती जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लिंगगुणोत्तर सारणी क्र.२ मध्ये दिलेली आहे. त्यावरून असे दिसते की २००१ च्या जनगणनेनुसार धारणी व चिखलदरा या तालूक्यातील लिंगगुणोत्तराचे प्रमाण जास्त आहे. लिंग गुणोत्तराच्या बाबतीत धारणी तालूक्याचा प्रथम क्रमांक लागतो. या तालूक्यात ९६२ इतके लिंगगुणोत्तर आहे. धारणी, चिखलदरा, मोर्शी भातकुली, दर्यापूर, नांदगांव या तालूक्यामध्ये जिल्ह्याच्या सरासरी पेक्षा (९३८) जास्त लिंगगुणोत्तर आढळते, तर अंजनगाव सुर्जी अचलपूर, चांदूरबाजार, अमरावती, चांदूर रेल्वे या तालूक्यामध्ये सरासरी पेक्षा कमी लिंगगुणोत्तर आहे. ग्रामीण भागामध्ये चिखलदरा (९६८), धारणी (९६२) भातकुली (९४८) या तालूक्यात लिंगगुणोत्तर जास्त आहे. ग्रामीण भागामध्ये चिखलदरा (९६८), भातकुली (९४८), या तालूक्यात लिंगगुणोत्तर आहे. ग्रामीण भागामध्ये अमरावती (९२६) चांदूर बाजार (९२९), वरूड (९३३) धामणगांव (९३४), चांदूर रेल्वे (९३६), अंजनगांव (९३६) अचलपूर (९३६) या तालूक्यात कमी लिंगगुणोत्तर आढळते. ग्रामीण भागामध्ये सर्वात कमी लिंगगुणोत्तर अमरावती तालूक्यात आढळते. २००१ च्या जनगणनेनुसार धारणी, तिवसा, भातकुली व नांदगांव या तालूक्यात शहरे नाहीत, म्हणून शहरी लिंगगुणोत्तर नाही. शहरी भागामध्ये चांदूर बाजार (९६३), धामणगांव (९६१) मोर्शी (९५०) या तालूक्यामध्ये लिंगगुणोत्तर जास्त आहे. शहरी भागामध्ये चिखलदरा (९९०) अंजनगांव सुर्जी (९२३), अचलपूर (९२७), व अमरावती (९३३) या तालूक्यात कमी लिंगगुणोत्तर आढळते. चिखलदरा तालूक्यात ग्रामीण भागामध्ये सर्वाधिक (९६८) तर शहरी भागामध्ये सर्वात कमी (९६०) लिंगगुणोत्तर आढळते.

२०११ च्या जनगणनेनुसार धारणी (९६७), चिखलदरा (९५७), अमरावती (९५५) भातकुली (९५०) दर्यापूर (९५२), या तालूक्यामध्ये लिंगगुणोत्तर जास्त आहे. सर्वाधिक लिंगगुणोत्तर धारणी तालूक्यात आहे. तर अचलपूर (९४३), वरूड (९४५), तिवसा (९४६), अंजनगांव (९४६), नांदगांव (९४७), धामणगांव (९४७) या तालूक्यामध्ये कमी लिंगगुणोत्तर आढळते. सर्वात कमी लिंगगुणोत्तर अचलपूर तालूक्यात आढळते. ग्रामीण भागामध्ये धारणी (९६८), चिखलदरा (९६२), भातकुली (९५०) दर्यापूर (९५०) अचलपूर (९४९), या तालूक्यामध्ये जास्त लिंगगुणोत्तर आढळते. तर धामणगांव (९४०), चांदूर रेल्वे (९४१), वरूड (९४१), मोर्शी (९४२), अमरावती (९२९) या तालूक्यामध्ये लिंगगुणोत्तर कमी आहे. सर्वात कमी लिंग गुणोत्तर अमरावती तालूक्यात आहे. शहरी भागामध्ये धामणगांव (९८४) चांदूर रेल्वे (९८१) चांदूर बाजार (९६९), मोर्शी (९६२), अमरावती

(९६१), दर्यापूर (९६१) या तालूक्यामध्ये जास्त लिंग गुणोत्तर आढळते. तर चिखलदरा (८४९), अचलपूर (९३३) अंजगांव (९४३) धारणी (९५२), वरुड (९५४) या तालूक्यात कमी लिंगगुणोत्तर आहे.

सारणी क्र. २ अमरावती जिल्ह्यातील तालुका निहाय लिंगगुणोत्तराचे प्रमाण

अ. क्र	तालुका	२००१			२०११		
		एकुण	ग्रामिण	शहरी	एकुण	ग्रामिण	शहरी
	जिल्हा	९३८	९४०	९३४	९५१	९४७	९५७
१	धारणी	९६२	९६२	.	९६७	९६८	९५२
२	चिखलदरा	९५२	९६८	६९०	९५७	९६२	८४९
३	अंजनगाव	९३२	९३६	९२३	९४६	९४८	९४३
४	अचलपूर	९३२	९३६	९२७	९४३	९४९	९३३
५	चांदूरबाजार	९३२	९२९	९६३	९४८	९४६	९६९
६	मोर्शी	९३९	९३६	९५०	९४६	९४२	९६२
७	वरुड	९३८	९३३	९४९	९४५	९४१	९५४
८	तिवसा	९३८	९३८	.	९४६	९४६	.
९	अमरावती	९३२	९२६	९३३	९५५	९२९	९६१
१०	भातकुली	९४८	९४८	.	९५०	९५०	.
११	दर्यापूर	९४०	९४१	९३७	९५२	९५०	९६१
१२	नांदगांव खं.	९४२	९४२	.	९४७	९४७	.
१३	चांदूर रेल्वे	९३६	९३५	९३९	९४९	९४१	९८१
१४	धामणगांव रे.	९३८	९३४	९६१	९४७	९४०	९८४

२००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये अमरावती जिल्ह्यातील सर्वच तालूक्यामध्ये लिंगगुणोत्तराचे प्रमाण वाढलेले आहे. तसेच जिल्ह्याचे एकूण लिंगगुणोत्तर जे की २००१ मध्ये अमरावती तालूक्याचे लिंगगुणोत्तर ९३८ इतके होते. ते २०११ मध्ये ९५१ इतके झालेले आहे. दर हजार पुरुषा मागे १३ स्त्रिया वाढल्या आहेत. २००१ मध्ये अमरावती तालूक्याचे लिंगगुणोत्तर ९३२ इतके होते व ते जिल्ह्यात सर्वात कमी होते परंतु २०११ मध्ये अमरावती तालूक्याचे लिंगगुणोत्तर ९५५ इतके वाढले. दर हजार पुरुषामागे २३ स्त्रियांची वाढझाली. ग्रामीण भागामध्ये सुध्दा चिखलदरा सोडून सर्वच तालूक्यामध्ये वाढझालेली आहे. सर्वाधिक वाढ चांदूर बाजार या तालूक्यात झालेली आहे. चांदूर बाजार तालूक्यात २००१ मध्ये ग्रामिण भागात ९२९ इतके लिंगगुणोत्तर होते. तर २०११ मध्ये ते ९४६ इतके वाढले. एकूण जिल्ह्याच्या ग्रामीण लिंगगुणोत्तरामध्ये सुध्दा वाढझालेली आहे. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये शहरी विभागामध्ये सर्वच तालूक्यामध्ये वाढझालेली दिसते. चिखलदरा तालूक्यात २००१ मध्ये फक्त हजार पुरुषामागे ६९० इतके स्त्रियांचे प्रमाण होते. ते २०११ मध्ये ८४९ इतके झाले. तालूक्यात १००० पुरुषामागे १५९ स्त्रियांचे प्रमाण वाढले. चांदूर रेल्वे तालूक्यात सुध्दा शहरी लिंगगुणोत्तरामध्ये ९३९ वरून ९८१ इतकी म्हणजे ४२ नी वाढझाली आहे. धामणगांव तालूक्यामध्ये २००१ मध्ये ९६१ इतके लिंगगुणोत्तर होते ते २०११ मध्ये ९८४ इतके वाढले. धारणी या गावाला शहराचा दर्जा मिळाला म्हणून २०११ च्या जनगणनेनुसार या तालूक्यात

१५२ इतके शहरी भागात लिंगगुणोत्तर आहे. एकंदरीत २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये लिंगगुणोत्तराचे प्रमाण वाढत आहे.

निष्कर्ष :-

अमरावती जिल्ह्यातील सर्वच तालुक्यामध्ये दर हजार पुरुषामागे स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. २००१ च्या जनगणनेच्या तुलनेत २०११ च्या जनगणनेत दर हजार पुरुषामागे स्त्रियांचे प्रमाण वाढले आहे. हा या दशकातील ज्या उपाययोजना केल्या गेल्या त्याचा परिणाम आहे. ज्यामध्ये गर्भलिंग परिक्षण चाचणी वर बंदी , बेटी बचाओ योजना, विविध माध्यमांद्वारे जनजागरण इत्यादीचा समावेश आहे. २०११ मध्ये वाढलेले लिंगगुणोत्तराचे प्रमाण फार कमी आहे. अजूनही स्त्रि-पुरुषाचे प्रमाण संतुलित नाही म्हणून लिंगगुणोत्तरामध्ये आणखी वाढ हाणे आवश्यक आहे. स्त्रि-पुरुष समानता कायद्याचीकडक अमलबजावणी करण्याची गरज आहे.

संदर्भ—

१. महाराष्ट्र शासन (२००१-१०) आर्थिक व सामाजिक समालोचन पुस्तिका, सांख्यिकीय कार्यालय मुंबई
२. नाहटा विजय (२००१) लोकराज्य माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन
३. जिल्हा जनगणना अहवाल.
४. महाराष्ट्र जनगणना अहवाल.